

Izvorni znanstveni rad
UDK 621.31(497.5 Dubrovnik)(091)
664.6 (497.5 Dubrovnik)(091)
Primljeno: 28.1.2013.

PROIZVODNJA ELEKTRIČNE ENERGIJE I PREHRAMBENA PROIZVODNJA NA DUBROVAČKOM PODRUČJU DO DRUGOG SVJETSKOG RATA

MARIJA BENIĆ PENAVAL

SAŽETAK: U radu su dani rezultati istraživanja o počecima i radu malih industrijskih i manufakturnih poduzeća na dubrovačkom području od početka 20. stoljeća do kraja 1930-ih. Osobita pozornost posvećena je razvoju prehrambenih pogona, i to za proizvodnju tjestenine, dvopeka i kruha, koji su se dijelom uskladili s potrebama izmijenjenog tržišta, dok su u istim tržišnim uvjetima tvornice ribljih konzervi na krajnjem jugu Hrvatske obustavile proizvodnju. Pojava električne rasvjete kao i potrošnja energije u Dubrovniku povezana je s njegovim turističkim počecima. Električno svjetlo prvo je obasjalo raskošni dubrovački hotel *Imperial*, dok je glavni potrošač električne energije bila *Dubrovačka električna željeznica*. Poduzetništvo dubrovačkog područja imalo je usporeni rast, uz stalni pritisak, zbog rastućih troškova prijevoza, nabave sirovina i distribucije proizvoda, pa je rijetkima bio ostvariv opstanak.

Ključne riječi: Dubrovnik, električna centrala, proizvodnja tjestenine, tvornice ribljih konzervi

Keywords: Dubrovnik, electricity plant, production of pasta, tinned fish factories

Uvod

Ulaskom u Kraljevinu SHS, Dubrovnik se našao u izmijenjenom ekonomskom okruženju koje ga je još više udaljilo od razvijenih zapadnoeuropskih zemalja. Tradicionalna usmjerenost pokrajine Dalmacije na veliko unutrašnje austro-ugarsko tržište pokazala se pogubnim u godinama nakon Prvog svjetskog

Marija Benić Penava, docentica na Sveučilištu u Dubrovniku. Adresa: Branitelja Dubrovnika 29, 20000 Dubrovnik. E-mail: marija.benic-penava@unidu.hr.

rata.¹ Posljedice ostajanja na europskoj periferiji bile su i slaba primijenjenost tehnološkog napretka i usvajanja suvremenih trendova u proizvodnji, što je dodatno ograničavalo poduzetništvo jer su visoki troškovi proizvodnje rezultirali nekonkurentnošću proizvoda na tržištu. Jugoslavenska država je carinskim tarifama usklađenima s trendom povišenja carina u novim europskim državama navijestila novo razdoblje trgovinskih sukoba, što je dodatno otežalo međunarodnu trgovinu.² Zaostalost industrije i poduzetništva nadopunjivala je niska razina obrazovanoga kadra, jer je čak 26,5% stanovništva dubrovačkog kotara u dobi iznad 11 godina starosti u 1931. bilo nepismeno.³ To je znatno ograničavalo mogućnosti radne snage kao izvora gospodarskog rasta i razvoja - posebice u industrijskoj djelatnosti i obrtu (2.853 zaposlenika), što je činilo desetinu (10,42%) ukupnog broja zaposlenika dubrovačkog kotara u 1931.⁴

Prometnom izoliranošću jug se isticao na hrvatskom prostoru, a željeznica, koja je toliko utjecala na industrijalizaciju Europe, u nesamostalnoj Hrvatskoj je planirana i građena ovisno o interesima vladajućih krugova u Beču i Pešti. Iako su 1870-ih rudnici ugljena u okolici Drniša željeznicom povezani sa Šibenikom i Splitom, Dalmacija je tek u monarhističkoj Jugoslaviji 1925. povezana Ličkom prugom sa Zagrebom. Stoga je izgradnjom uskotračne pruge od Sarajeva do Metkovića (1891), odnosno od Dubrovnika do Zelenike (1901), Gruž postao izlazna luka Bosne i Hercegovine. Industrijska revolucija promijenila je uvjete života pružajući čovjeku dotad nedostupne količine energije iz vode, ugljena, kasnije nafte i drugih izvora. Prve hrvatske elektrane bile su eksperimentalne, te početak 20. stoljeća obilježava postavljanje rasvjete izvan industrijskih ili manufakturnih pogona.

Nova politička i ekonomska situacija uvjetovala je strukturne promjene u sekundarnim djelatnostima međuratnog razdoblja. Vodeći pogoni dubrovačkog područja postali su prehrambeni, a nekad razvijena brodogradnja stagnirala je i

¹ Uoči Prvog svjetskog rata vrijednost izvoza po stanovniku iz Austro-Ugarske bio je polovina europskog prosjeka, dok je samo Hrvatska izvozila oko 4 USD po stanovniku. Vidi: Vladimir Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva (1820.-2005.)*. Zagreb: HAZU, 2012: 159-160.

² Više carine uvedene su u Bugarskoj (1922. i 1924), Austriji, Jugoslaviji i Mađarskoj (1925), Čehoslovačkoj (1926) i Rumunjskoj (1924. i 1927). Ivan T. Berend, *Ekonomika povijest Europe dva desetoga stoljeća: ekonomski režimi od laissez-fairea do globalizacije*. Zagreb: Mate, 2010: 60.

³ Nepismenost je prevladavala kod starijeg dijela populacije dubrovačkog kotara. Tako je u populaciji od 11 do 19 godina bilo 6,1% nepismenih, od 20 do 39 godina 13,7%, od 40 do 59 godina 34,9%, dok je u populaciji od 60 i više godina bilo čak 67% nepismenih. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine knjiga III. Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*. Beograd: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1938: 122.

⁴ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine knjiga IV. Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*. Sarajevo: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1940: 319.

propadala. Manjak kapitala, teškoće u nabavi sirovina i visoki prijevozni troškovi utjecali su na usmjerenost ionako slabo razvijene industrije na potrebe lokalnog tržišta. Slaba tehnička opremljenost pogona, u kojima je prevladavao manualni rad i jednostavni alati, rijetkim je poduzetnicima omogućila da podignu kvalitetu poslovanja i na taj se način izdvoje iz konkurentne i jeftine industrijske robe.

O proizvodnji električne energije i o prehrambenim pogonima na dubrovačkom području u monarhističkoj Jugoslaviji pisano je uglavnom u okviru širih studija.⁵ Ovo istraživanje usmjereno je na primarne izvore, a u manjoj je mjeri korištena postojeća literatura. Također su korišteni izvještaji Trgovačko-obrtničke komore Dubrovnika i Splita. Iz analize je izostavljena proizvodnja soli, koja je bila pod državnim monopolom, te klesarstvo, brodogradnja, proizvodnja boja i lakova, kao i vrijedni obiteljski pothvati s malim udjelom pomoćne radne snage, što je ostavljeno za daljnja istraživanja.⁶ U prvom dijelu rada analizirana je proizvodnja električne energije, koja je u poslijeratnim godinama bila pod koncesijom stranog poduzeća koje nije podlijegalo zakonodavstvu Kraljevine SHS, dok su u drugom i trećem dijelu rada istraženi pogoni prehrambene industrije - tvornice tjestenine i tvornice ribljih konzervi na dubrovačkom području do Drugog svjetskog rata.

Proizvodnja električne energije u Dubrovniku

Prva hrvatska javna hidroelektrana *Jaruga* na Skradinskom buku na Krki otvorena je 1895. Time je Šibenik dobio struju iz hidroelektrane na Krki koja je korištena za rasvjetu, industrijske i manufakturne pogone. Dvije godine kasnije, električna rasvjeta obasjala je novootvoreni hotel *Imperial* u Dubrovniku, pa je elektrifikacija Dubrovnika izravno povezana s njegovim turističkim počecima.

⁵ Mato Kapović, *Radnički pokret Dubrovnika 1874-1941*. Dubrovnik: Historijski arhiv Dubrovnik, 1985. i Franko Mirošević, *Počelo je 1918. ... : Južna Dalmacija 1918-1929*. Zagreb: Školska knjiga, 1992.

⁶ Primjerice, u radu nisu analizirana poduzeća poput Mirko M. Zec i Venčeslav Križ u Dubrovniku. Tapetarsko dekoraterska radionica Venčeslava Križa je u 1929. proizvela 50 komada pokućstva i zapošljavala 15 radnika. Posebno je nudila stilski namještaj, za čiju su izradu nabavljane fine tkanine iz Češke, Italije i Francuske. *Trgovačko-obrtnička komora Dubrovnik* (dalje: *TOKD*), 1930, kut. 1535-2000. Dopis Venčeslava Križa. Dubrovnik, 17.2.1930. (Državni arhiv u Dubrovniku, dalje: DAD). Mirko M. Zec 1919. je započeo proizvodnju namještaja, a ponudu je dopunio izradom prozora i vrata. Zapošljavao je 44 radnika. Kvaliteta njihovih proizvoda imala je odjek i na širem tržištu, o čemu svjedoči interes češkog poduzeća *Nákupni, výrobní, prodejní a úvěrní društvo košíkářů*, čije je sjedište bilo u Pragu. *TOKD*, kut. 1923, Industrijalci. Izvješće Mirka M. Zeca. Dubrovnik, 7.3.1923; kut. 1-731. Dopis *Nákupni, výrobní, prodejní a úvěrní društvo košíkářů*, br. 1201, Dubrovnik, 26.9.1919, DAD.

Imperial, jedan od prvih elitnih hrvatskih hotela uopće, izgrađen kapitalom Austrijskog Lloyda, posjedovao je eleganciju i profinjenost arhitekture secesije s elementima moderne. Električna rasvjeta hotela 1897. je bila revolucionarna.⁷

Nakon zamjene plinske ulične i kućne rasvjete električnom na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, elektrifikaciju Grada potiče Općina Dubrovnik. Tako je u rujnu 1898. gradska uprava potpisala ugovor s *Gesellschaft für elektrische Industrie* - ELIN iz Beča. ELIN je bio koncesionar električne energije za javnu i privatnu rasvjetu kao i za električnu energiju korištenu u manufakturnim pogonima. Stoga je tim ugovorom ELIN dobio monopol na opskrbu energijom i održavanje gradske električne mreže, ali i kućnih instalacija neutvrđenog broja potrošača. Ugovorom je bio utvrđen rok od godinu dana za dovršenje pripremnih radova za opskrbu električnom energijom, a kašnjenje se kažnjavalo penalima u iznosu od 100 forinti za svaki tjedan prekoračenja dogovorenog termina.

U lipnju 1901. Dubrovnik je dobio električnu rasvjetu. Cijena električne energije utvrđivala se uz prethodna odobrenja građana. Podaci o centrali u Gružu su oskudni. Pogon je bio na paru i na naftu (720 HP).⁸ U Prvom svjetskom ratu centrala je oštećena u požaru koji je izbio u svibnju 1918. Posljedica oštećenja i zastarjele tehnologije bila je nerentabilnost proizvodnje električne energije. Nadalje, stalni rast cijena i neredovita isporuka električne energije izazivali su nezadovoljstvo građana, pa je Općina Dubrovnik zahtijevala sanaciju centrale koja je bila od iznimnog značaja za život Grada. Zbog neredovitog poslovanja, odnosno čestih prekida opskrbom energijom, zapuštanja centrale i mreže, izbio je sukob između Općine Dubrovnik i ELIN-a. Međutim, izvršeni su samo nužni popravci elektrane koji su omogućili samo njen daljnji rad, a ništa nije uloženo u moderniziranje postrojenja koja su se sve više kvarila i propadala.

Zbog visokih troškova proizvodnje cijena struje neprestano je rasla, i to bez suglasnosti općine, odnosno građana. Kad se tome pridodaju neizvjesnost poslovanja u ratnim prilikama i veliki požar iz 1918, kada je na nekoliko mjeseci potpuno obustavljen rad centrale, postaje jasno da je pitanje električne centrale trebalo riješiti i prilagoditi izmijenjenim političkim okolnostima. Međutim, u izmijenjenim tržišnim uvjetima u novoj državnoj zajednici poslije 1918, austrijsko poduzeće ELIN nije imalo zakonitog i ovlaštenog zastupnika u Gružu, pa nije

⁷ *Imperial* je sagrađen u razdoblju gradnje prvih elitnih hotela Hrvatske: *Quarnero* u Opatiji, *Europa* u Rijeci, *Royal* u Rijeci, *Therapia* u Crikvenici. Vidi: Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb: Prometej, 2005: 77.

⁸ *Dalmacija. Spomen-knjiga izdana o kongresu Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata god. 1923*. Split: Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata, sekcija, 1923: 244.

podlijegalo Trgovačkom zakonu Kraljevine SHS. Poslovna korespondencija između lokalne uprave i ELIN-a vodila se preko Beča.⁹

Sukob Općine Dubrovnik i ELIN-a kulminirao je početkom 1920-ih. Kada je Ministarstvo pravosuđa upravu centrale prepustilo Općini Dubrovnik, ustanovljeno je da troškovi proizvodnje višestruko premašuju cijenu prodane energije, uz mjesečni deficit od 120.000 kruna. Tako veliki gubiti nastali su zbog zastarjele tehnologije i lošeg sustava napajanja, za što je Općina Dubrovnik okrivljavala ELIN. Pitanje centrale bilo je od iznimnog značenja za Dubrovnik, pa je veliki župan dubrovačke oblasti Stijepo Knežević s ovlaštenjem mjerodavnog Ministarstva za trgovinu i industriju imenovao dotadašnjeg kotarskog poglavara u Dubrovniku, Otmara Nonveillera, na dužnost državnog komesara pri centrali. Budući da je sukob eskalirao, prilike u gradu bile su sve teže zbog nestašice električne energije i neredovitog napajanja.¹⁰ Preuzimanje centrale od državnog komesara nije prošlo bez nepravilnosti, prvenstveno zbog sukoba interesa. Otmar Nonveiller je bio član Upravnog vijeća Dubrovačkog tramvaja s kojim je ELIN vodio dugotrajne i iscrpljujuće sporove. Nonveiller je bio prisiljen istupiti iz članstva netom prije prihvaćanja dužnosti komesara.¹¹

Općina Dubrovnik je objavila plakat (slika 1) na kojemu su navedeni prijedlozi sanacije električne centrale u veljači 1921. Sazvana je skupština građana, ali je odaziv zbog neupućenosti bio slab. Građani su se nadali da će cijena električne energije pasti kad centrala dođe pod općinsku upravu. Svi su bili uvjereni da ELIN zarađuje, pa su se neugodno iznenadili kad se otkrilo da je postrojenje zastarjelo, električna mreža u raspadu i da je centrala mjesečno najmanje 120.000 kruna u deficitu.¹²

Zbog dugogodišnjeg sukoba između Općine Dubrovnik i ELIN-a elektrifikacija Grada bila je nekvalitetna i usporena. Slijedile su žalbe nadležnom Ministarstvu trgovine i industrije na postojeće teško stanje u gruškoj centrali, financijske poteškoće i nedovršene pokušaje sanacije centrale. Iako je centrala od listopada 1920. bila pod upravom Općine Dubrovnik, još nije bila otkupljena od ELIN-a jer je, prema prvotnom ugovoru, trebalo čekati još tri godine. Naime, ugovorom

⁹ TOKD, 1924, kut. 2175-2744. Prijedlog dubrovačke općine za poduzimanje mjera prisile Električnoj centrali u Gružu na registraciju u trg. regist. br. 25971724, Dubrovnik, 11.12.1924, DAD.

¹⁰ *Ministarstvo trgovine i industrije* (dalje: *MTI*), kut. 1288, br. 2272. Dopis velikog župana Kneževića br. 6651/25. Dubrovnik, 27.5.1925; dopis br. 21317/25, Dubrovnik, 23.12.1925 (Arhiv Jugoslavije u Beogradu, dalje: AJBG).

¹¹ *MTI*, kut. 1288, br. 2272. Beograd, 2.5.1927, AJBG.

¹² *Narodna Svijest* od 22.2.1921: 3.

između Općine Dubrovnik i ELIN-a iz 1898. ELIN je dobio koncesiju na prodaju električne energije na 45 godina uz mogućnost opoziva nakon 25 godina.

Istovremeno je dug centrale bio u stalnom porastu, pa je samo u jednoj godini (1923) Općina Dubrovnik dala super garanciju za osiguranje kredita u iznosu od 1.000.000 dinara kod Hrvatske eskomptne banke u Dubrovniku (200.000 din), Jadranske banke, podružnica u Dubrovniku (200.000 din), Srpske banke, podružnica u Dubrovniku (180.000 din), Slavske banke, podružnica u Dubrovniku (150.000 din), mjenjačnice Šutić, Kaldor Grbić (30.000 din), Dubrovačke trgovačke banke u Dubrovniku (70.000 din), Pomorske banke u Gružu (20.000 din) i Prve hrvatske štedionice, podružnica u Dubrovniku (150.000 din).¹³

Kraljevsko poslanstvo u Beču pozvalo je ELIN na suradnju i kompromisno rješenje: osnivanje novog društva pod nazivom *Gružansko električno d.d. Dubrovnik - Gruž*, čemu se oštro protivila dubrovačka općina i pozivala na vremensko ograničenje prvog ugovora iz 1898.¹⁴ Istovremeno je ELIN preko austrijskoga poslanstva uložio žalbu u kojoj izvještava o nemogućnosti poslovanja i velikim gubicima nastalima zbog postupaka dubrovačke općine i vladina komesara koji upravlja centralom i iskazao spremnost da osnuje novo društvo na teritoriju Kraljevine SHS.¹⁵ Glavni problem bio je u tome što ELIN kao strano, austrijsko poduzeće nije podlijegao zakonodavstvu Kraljevine SHS. Električna centrala postala je vlasništvo Općine Dubrovnik 1927. godine, kada joj je ime promijenjeno u *Gradska električna centrala - Dubrovnik II*. Početkom 1930-ih završena je rekonstrukcija centrale i dovršena poslovna zgrada, izgrađena mehanička radionica i modernizirano postrojenje. Obnovljena je dotrajala i za život opasna gradska električna mreža.

Električna energija i njena primjena pospješile su razvoj industrije i obrtništva, ali i život Dubrovčana, iako je tek manji dio građana koristio električnu energiju u svojim domovima. Glavni potrošač električne energije bila je *Dubrovačka električna željeznica*, osnovana 1910. s glavnicom od 500.000 kruna.¹⁶ Nova veza približila je Pile i Gruž, koji je dotad, iako luka i industrijska zona, bio

¹³ *Općina Dubrovnik, Zapisnici sjednica općinskog vijeća 1922-1925, II, br. 9917: 371-372, DAD.*

¹⁴ *MTI, kut. 1288, br. 2272. Dopis Općine Dubrovnik br. 10538, Dubrovnik, 23.11.1925, AJBG.*

¹⁵ *MTI, kut. 1288, br. 2272. Izvješće Ministarstva vanjskih poslova br. 1287, Beograd, 13.5.1926, AJBG.*

¹⁶ *TOKD, kut. 1923 Industrijalci. Izvješće o poslovanju Dubrovačke električne željeznice, Gruž, 13.2.1923, DAD; Pravilnik dioničkog društva Dubrovačke električne željeznice. Dubrovnik: Štamparija De Giulli i dr, 1912: 2. U godini 1927. odobreno je povećanje glavnice na 500.000 din. MTI, kut. 1288, br. 2272. Rješenje ministra trgovine i industrije br. 4544, Beograd, 4.XI.1927, AJBG.*

PITANJE ELEKTRIČNE CENTRALE

Godine 1898 sklopila je Općina Dubrovačka ugovor sa društvom „Gesellschaft für elektrische Industrie u Beču“, kojim je dala ovom društvu isključivu koncesiju za obrt prodaje električne energije za rasvjetu, za motornu snagu, za vučenje, za grijanje, u opće za sve one svrhe za koje se može ili će se moći upotrebiti munjina. Ova koncesija izdata je za 45 godina, ali sa stegom, da općina ima pravo opozvati ovu koncesiju i poslije 25 godina, u kome slučaju treba da plati cijenu otkupa, koja bi se odmah prama odredbama ugovora, doćim poslije 45 godina koncesije prelaze svi uređaji koji pripadaju Električnoj centrali i mreži, u dobrom stanju, besplatno Općini Dubrovačkoj.

Radost i veselje koje je zavladalo među građanstvom, da će dobiti električnu energiju za razne svoje potrebe, nije trajalo dugo vremena. Gruška Centrala nije davala struju u dovoljnoj snazi i količini, tužbe su građanstva začestale, osobito i s razloga što je Centrala naplaćivala odmah iz početka, i za cijelo vrijeme do svjetskog rata maksimalnu cijenu dozvoljenu ugovorom od 8 para na hektowat uru.

Tjekom godina se je sve to veće zapuštavala Centrala i njezina mreža, tako da je u godinama prije rata Općina morala da vrši pravo dato joj ugovorom i da po pregledu vještačkom, naredi da društvo popravi sve manjkavosti. Društvo se je i odazvalo, ali nije došlo uređenje centrale i mreže, te je buknućem svjetskog rata prekinulo radnje oko uređenja.

Za vrijeme rata nije društvo izvadalo ni najpotrebije radnje, tako da su kotlovi i strojevi, koji i tako nisu odgovarali modernim zahtjevima tehnike, još više nazadovali, a mreža se je sve to veće kvarila.

Tužbe općine i pučanstva postajale su sve brojnije, osobito uslijed neopravdanog i čestog porasta cijene struje, što je dalo povoda Općini, da preko mnogih bilježničkih protesta, iskaže stanovite društvu.

Društvo se nije ni pobrinulo za zalih materijala za pogon, tako da je Općina, tramvaj i građanstvo ostajalo opetovano, i za dulje vremena bez električne energije, na veliku štetu konsumentata i pučanstva.

U maju godine 1918. požar je djelomično uništio Centralu i strojeve. Društvo je otežalo popravcima, u nadi da će dobiti veću ošteću sa strane vojničke vlasti, ako Centrala nebuđe radila. Stopnja na energičnu intervenciju ratne mornarice, koja je postavila vlastitog inženira, da nadgleda pospješeno izvedenje potrebitih popravaka, društvo je započelo poslije preko 4 mjeseca, da proizvada električnu energiju sa strojevima, koji nijesu mogli da proizvajaju količinu struje potrebitu za Dubrovnik i predgrade, tako da je samo mali dio grada mogao da dobije struju, a promet tamnjava je stegnut na minimum. Mašine, koje su radile, proizvodale su neekonomično električnu energiju, jer nijesu bile u redu, a mreža je u takovom stanju bila da se je na produciranoj struji imalo nerazmjerno velikih gubitaka. Centrala je prama poskupljenju materijala za pogon sve to većma povisivala cijenu struji, uračunavajući konsumentima i sve gubitke, koje je ona imala radi toga što pokvareni strojevi nijesu mogli da ekonomično produciraju struju, i radi toga što je nerazmjerno gubila na pokvarenoj mreži.

Tako su prečarani bili zahtjevi društva u pogledu cijene struje, da se je moralo doći do maksimiranja cijene putem vlasti, koja je konačno odredila za konsumente cijenu od 15 kruna po kilovatnom satu, obzirom na faktične troškove proizvodnje, a dotični stručnjaci izjavili, da je ova cijana pretjerana u predpostavci da bi strojevi u Centrali racionalno i ekonomično radili i da se smanje gubici u mreži na dozvoljeni postotak.

Dakle zato što je društvo zanemarilo svoje pogodbene dužnosti i što nije u redu uzdržavalo svoje strojeve i mrežu, te zato što se nije na vrijeme brinulo da prikupi potrebiti materijal za pogon, moralo je pučanstvo da bude preopterećeno visokim cijenama struje. Da se je moglo dobavljati materijala za pogon, kada bi se ulagao potrebiti kapital, dokazuje činjenica da su općina u više navrata, a i tramvaj, morali da nabave veću količinu materijala za pogon, e da građanstvo ne ostane bez električne energije.

Električna centrala u Gružu je u svojim pretjeranim zahtjevima išla tako daleko da je zaprijetila Općini i tramvajju da će im danom 20. septembra 1920. u opće dignuti struju, nebudu li plaćali svojevrijem kruna 15 po kilovatnom satu za struju, koju će trošiti. Na protest Općine, građanstva i tramvajja ukinulo je ministarstvo pravde ovu odredbu centrale, te je istu upozorilo na vršenje pogodbenih duž-

nosti, od kojih može da odustane samo uslijed eventualnog sudbenog pravorijeka, koji mora da se isposluje proti svakom pojedinom konsumentu napose. Ministarstvo pravde je predalo upravu Centralu Općini. Od 1. novembra Općina vodi upravu, te se je osvjedočila, da proizvodnja električne energije faktično stoji mnogo više nego što se za prodanu struju utjeruje, a da je ogromni mjesečni deficit oko 120.000 kruna prouzrokovao od lošeg stanja strojeva u Centrali i od velikih gubitaka u mreži.

Međutim je ministarstvo pravde zatražilo od Općine mnenje, je li u državnom interesu da preduzeće električne Centralu u Gružu pređe u državne ruke, i pod kojim bi uslovima Dubrovačka Općina u tom slučaju od države ovo preduzeće preuzela, i to usljed zahtjeva društva, da ministarstvo pravde skine sekretar za Centralu, temeljeći svoje traženje na Sen-Zermanskom ugovoru.

U dogovoru sa nekim građanima, kojima su poznati bili odnosaši Centralu prema Općini, pučanstvu i tramvajju, Općina je javila ministarstvu pravde, da je svakako u državnom interesu, da to preduzeće pređe u državne ruke, jer bi se nacionaliziralo i jer je Centrala vitalno pitanje za Dubrovnik, njegovo rasvjetljenje je za komunikaciju između Dubrovnika i Gruža. Što se tiče uslova, pod kojim bi Općina preuzela od države ovo preduzeće, Općina nije u stanju da se izrazi, jer nije još mogla utvrditi troškove režije ni visinu investicija potrebitih.

Nadaše se je odlučilo, da pogju u Beč delegati Općine i da sa društvom pregovaraju o načinu saniranja Centralu, eventualno i o tome, da bi društvo već sada prepuštilo Općini Centralu uz cjenu, koja bi se morala odrediti na temelju ugovora postojećeg. — Delegati su u Beču raspravljali i o mogućnosti suradnje društva sa općinom i građanstvom, tako da bi se stvorilo za Centralu novo dioničko društvo sa većinom domaćeg kapitala. — Razgovori nijesu imali povoljnog rezultata jer na propozicije koje je društvo postavilo, delegati nijesu mogli dati svoje protupropozicije, nego su izjavili da će referirati Općini, e da ova stvori konačnu odluku. — Propozicije društva glase:

- 1) Da se osnuje novo dioničko društvo sa potrebitim kapitalom za nove investicije, u koje bi društvo stupilo sa apotom Centralu u vrijednosti od 2.000.000 dinara; ili
- 2) da društvo osnovati novo dioničko društvo za Centralu, bez investicija, sa kapitalom od 2.000.000 Dinara, pripravnici ustupiti općini i privatnicima dionica. — U slučaju investicija mogla bi Općina sa privatnicima preuzeti sve dionice preko 2.000.000 dinara; ili
- 3) da Općina kupi Centralu za cijenu od 1.000.000 Dinara.
- 4) Ako Centrala ostane svojina društva, da ovo neće izvadati nove investicije, nego samo u slučaju, da mu se produlji koncesija i da se izmijene uvjeti ugovora, osobito u pogledu da bude slobodno društvu da udara cijenu struji tako da uz pokrize faktičnih troška bude imalo prilične koristi.

U slučaju novog dioničkog društva, da traže, da se njima povjeri tehnička i komercijalna uprava i pravo određenja cijene struji.

Međutim je Općina ustanovila, da uzrok ogromnom deficitu na proizvajanju struje Gruške Centralu leži samo u tome, što su u Centrali strojevi u tako lošem stanju, da ni jedan ne odgovara ni iz daleka svojoj svrsi, i u tome što je mreža pokvarena, te da se u njoj gubi velika množina producirane električne energije, jednom riječi radi toga što Gruška Centrala radi potpuno neracionalno. Tomu je krivo samo društvo, koje je zapustilo i strojeve i mrežu, te je dovelo Centralu u tako nesretno ekonomno stanje, opterećujući građanstvo pretjeranim cijenama i tim prijeti opasnost, da Dubrovnik ostane potpuno bez električne energije.

Općina je dužna da odgovori državi na postavljena pitanja, a društvu na propozicije.

Pošto je pitanje električne energije za Dubrovnik od vitalne važnosti, općina pozivlje sve interesovane ličnosti

na sastanak u nedjelju dne 13 februara 1921. u 10 sati

u Općinskoj vijećnici, na kome će se raspravljati o daljnjem postupanju Općine u pitanju Električne Centralu u Gružu, te će se u tome pogledu i dati direktnu Općini za daljnji postupak.

U Dubrovniku, 10. februara 1921.

STAMPARIJA DR. GUTELA I DR. DUBROVNIK

Općina.

Slika 1. Plakat *Pitanje električne centrale* (Zbirka plakata, Državni arhiv Dubrovnik)

izdvojeni dio dubrovačke periferije. Tramvaj je pušten u promet 22. prosinca 1910. i prometovao je do 1970, kada je ukinut nakon teške prometne nesreće na Pilama u kojoj je jedna osoba poginula, a više njih bilo je ranjeno.

Uz električnu centralu u Gružu, postojao je cijeli niz manjih elektroindustrijskih pogona. Primjerice, na malom elafitskom otoku Lopudu radila je centrala u vlasništvu Petra Dragojevića i Ivana Urlina.¹⁷ Elektrifikaciju Lopuda potaknuo je porast turističkog prometa u međuratnom razdoblju. Koliko je izniman uspjeh postignut potvrđuje činjenica da je otok Lopud u monarhističkoj Jugoslaviji imao višestruko veći broj smještajnih kapaciteta od stalnih otočkih stanovnika. Svi hoteli bili su u vlasništvu otočana, a turistički procvat Lopuda započeo je radom omanje gostionice *Glavović* koja je preuređena u hotel. Zatim su otvoreni hoteli *Pracat*, *Kuljevan*, *Kristić* i *Grand hotel Lopud* uoči Drugoga svjetskog rata. *Grand hotel* na Lopudu imao je svoju centralu, kao i svi veći ugostiteljski objekti, jer je električna energija bila osnovni preduvjet za unapređenje turističke ponude.

Pogoni za proizvodnju tjestenine

Prvi dubrovački pogon za proizvodnju tjestenine u vlasništvu Miha Zeca (*Sez*) osnovan je 1878. Prijeratna proizvodnja iznosila je 15.000.000 kg tjestenine na godinu i plasirana je na tržišta Dalmacije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Albanije. Brašno je nabavljano iz Slavonije i Banata, a ugljen iz Bosne i Engleske. Za vrijeme rata tvornica *M. Sez* proizvodila je kruh i tjesteninu za vojsku. Poslije Prvog svjetskog rata skupoća i sprost nabave sirovina, kao i potreba obnove postrojenja otežavale su rad tvornice i njenih oko 35 zaposlenika.¹⁸ U narednih pet godina broj zaposlenika smanjen je na 24.¹⁹ Tvornica je ipak

¹⁷ *TOKD*, 1930, kut. 1535-2000. Dopis br. 208. Ministarstvu vojske i mornarice u Beograd, Dubrovnik, 26.5.1930; 1936, kut. 2722-3000. Popis industrijskih pogona br. 2761/36, Dubrovnik, 21.10.1936, DAD. Prema statistici, zastupljenost elektroindustrije u 1938. bila je sljedeća: 8 pogona na dubrovačkome, 17 na splitskom i 10 na podgoričkom području. *Statistički godišnjak 1938-1939: knjiga IX*. Beograd: Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1939: 191.

¹⁸ U upravi i računovodstvu tvornice radila su dva vlasnikova sina vlasnika i jedan činovnik, a u pogonu 10-15 kvalificiranih i 15-20 nekvalificiranih radnika. *TOKD*, 1919, kut. 1-1654. Izvješće *M. Sez* o poslovanju tvornice TOK u Dubrovniku, Dubrovnik, 26.4.1919, DAD.

¹⁹ U 1923. proizvedeno je 2.600.500 kg tjestenine i dvopeka, ali već naredne 1924. godine dolazi do pada proizvodnje, što se odrazilo na smanjenje broja zaposlenika. *TOKD*, 1924, 2175-2744. Izvješće o godišnjoj produkciji tjestenine i dvopeka kroz godinu 1923. TOK u Dubrovniku, Dubrovnik, 29.1.1924, DAD. Izgleda da je zabilježena dnevna proizvodnja krajem 1920-ih od 5.000 kg tjestenine uveličana, jer proizlazi da se svega četiri godine kasnije smanjila za dvadeset puta, što nikako nije točno. *Stanje i potrebe privrede u području Trgovačko-obrtničke komore u Dubrovniku*, ur. Milorad Medini. Dubrovnik: Trgovačko-obrtnička komora, 1930: 99.

opstala u to krizno vrijeme, pa je 1934. u vlasništvu Vlaha Zeca, s dnevnom proizvodnjom od 250 kg tjestenine, zauzimala drugo mjesto, iza tvornice *Forno Rolland*.²⁰

Bogatom ponudom tjestenine, ali i mornarskih galeta i biskvita, izdvajala se Tvornica *Forno Rolland* u vlasništvu Petra I. Orepića i Iva Kisića. Poduzeće je osnovano 1912, a imalo je pogone u gradu Dubrovniku i u Komolcu u Rijeci dubrovačkoj. Tijekom rata proizvodnja je obustavljena, ali je sredinom studenoga 1918. ponovo započela proizvodnja kruha za potrebe srpske i francuske vojske.²¹ Već krajem 1920-ih poduzeće je proširilo poslovanje i otvorilo prodavaonicu tjestenine, kruha i dvopeka u Gružu.²² Tvornica *Forno Rolland* 1930-ih je godina bila vodeća dubrovačka tvornica tjestenine koja je prosječno dnevno proizvodila oko 300 kg pekarskih proizvoda.²³

Sredinom 1920ih dolazi do preokreta u prehrambenoj industriji Dubrovnika jer dvjema većim tvornicama tjestenine, *M. Sez* i *Forno Rolland*, sve više konkuriraju manji proizvođači tjestenine i dvopeka, i to Petar Kulušić (1923) i braća Kolumbić u Gružu (1925). Ta dva mala proizvođača tjestenine i dvopeka zapošljavala su svega pet do osam radnika i dnevno prosječno proizvodila 500 do 15.000 kg tjestenine. Bez većih oscilacija u poslovanju bez prekida su radili i poslije velike ekonomske krize.²⁴

Manji proizvođači tjestenine u Dubrovniku bili su uspješni zato što su bili konkurentni. Manji pogoni bili su manje porezno opterećeni, dok su tvornice tjestenine poput *M. Sez* i *Forno Rolland* plaćale porez na ukupni promet, odnosno

²⁰ TOKD, 1934, kut. 5330-5785. Iskaz vlasnika tvornica tjestenine na području Porezne uprave Dubrovnik, Dubrovnik, 18.12.1934, DAD.

²¹ Francuska topovnjača *Kabyle* usidrila se u dubrovačkoj gradskoj luci 13. studenoga 1918. Istoga dana organiziran je svečani doček prvih odreda srpske vojske na željezničkoj stanici Gruž. *Srpska vojska i francuska mornarica u Dubrovniku 13. novembra 1918.* [Dubrovnik]: Srpska dubrovačka štamparija, [s. a.]: 5-9.

²² TOKD, 1927, kut. 1273-1751. Obavijest tvrtke *Forno Rolland* u vlasništvu Orepića i Kisića o otvaranju filijale za rasprodaju tjestenine, kruha i dvopeka. Dubrovnik, 1.7.1927, DAD.

²³ Pogoni u Dubrovniku i Komolcu upošljavali su 1919. godine 22 radnika. U upravi i računovodstvu tvornice bili su zaposleni jedna činovnica i dva činovnika, a u pogonu 10 kvalificiranih i 10 nekvalificiranih radnika. U 1934. radi samo pogon u Komolcu s četiri radnika. TOKD, 1919, kut. 1-1654. Izvješće o poslovanju tvornice tjestenine i dvopeka *Forno Rolland* TOK u Dubrovniku, Dubrovnik, 23.4.1919; TOKD, 1934, kut. 5330-5785. Iskaz vlasnika tvornica tjestenine na području Porezne uprave Dubrovnik, Dubrovnik, 18.12.1934, DAD.

²⁴ Tvornice tjestenine i dvopeka *Petar Kulušić* iz Dubrovnika i *Braća Kolumbić* iz Gruža nisu imale smetnji u poslovanju, niti su otpuštale radnike. TOKD, 1932, kut. 601-1000. Izvješće Petra Kulušića, Dubrovnik, 7.3.1932; Izvješće *Braće Kolumbić*. Dubrovnik, 3.3.1932, DAD; *Stanje i potrebe privrede*: 99.

dobit.²⁵ Također, visoka razina carinske zaštite na tjesteninu rezultirala je procvatom te industrijske grane.²⁶ Budući da je zbog talijanske konkurencije Dubrovnik izgubio albansko tržište, tjestenina je preusmjerena na tržišta Dalmacije, Hercegovine, Bosne, Crne Gore i Srbije. Tvornice tjestenina i dvopeka u vlasništvu Petra Orepića i Iva Kisića, braće Kolumbić, Vlaha Zeca i Petra Kulušića uspjele su svoje poslovanje prilagoditi novom tržištu i pozitivno poslovati tijekom cijelog međuratnog razdoblja.²⁷

Tvornice ribljih konzervi

Formiranje novih državnih granica imalo je za posljedicu smanjenje tržišta, jer tržište Kraljevine SHS, u odnosu na prethodno tržište Austro-Ugarske Monarhije, nije bilo samo manje, već i siromašnije, što se osobito odrazilo na industriju za preradu ribe.²⁸ Tri prijeratne tvornice za soljenje i preradu ribe (Šipan, Muo i Trpanj) u okolici Dubrovnika bile su u vlasništvu stranaca. Prije Prvog svjetskog rata tvornice su usoljenu i konzerviranu ribu izvozile u Italiju, Grčku, a za vrijeme Prvog svjetskog rata i u Njemačku.²⁹ O profitu i unosnome investiranju u dalmatinsku industriju svjedoče riječi bečkog industrijalca Aleksandra Königa, koji tvrdi da je upravo dalmatinsko područje idealna kolonija za ekspanziju austrijskog kapitala.³⁰

²⁵ O nepravednoj konkurenciji malih proizvođača i tvornica tjestenine svjedoči dopis Petra Orepića i Iva Kisića iz 1937. u kojoj se moli da se ponovo razmotri reforma naplate dodatnog poreza na izradu tjestenine. *TOKD*, 1937, kut. 581-1000. Dopis *Forna Rollanda* TOK u Dubrovniku, Dubrovnik 18.3.1937, DAD.

²⁶ Iako Stevan Kukoleča u djelu *Industrija Jugoslavije* spominje samo tvornicu tjestenine *Kolumbić* na dubrovačkom području, iste 1925. otvorene su tvornice *M. Ilić*, tvornica makarona iz Skoplja i *Jadro* iz Splita. Stevan M. Kukoleča. *Industrija Jugoslavije 1918-1938*. Beograd: Balkanska štampa, 1941: 494.

²⁷ *TOKD*, 1939, 3001-3521. Izvješće Ekonomskom institutu Banovine Hrvatske, Dubrovnik, 12.10.1939, DAD.

²⁸ Rudolf Bičanić, »Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918.«, u: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1967: 83-84.

²⁹ Domaći kapital u industriji ribljih konzervi bio je zastupljen preko obitelji Mardešić, odnosno njezina udjela u toj djelatnosti s ukupno sedam pogona u Dalmaciji: dva u Komiži, dva u Visu, po jedan u Milni, Bolu i Bijeloj. Carlo Warhanek imao je ukupno pet tvornica: Komiža, Vela Luka, Trpanj, Makarska i Postira, kao i *Société Générale Française*: Komiža, Vrboska, Rogoznica, Šipan i Muo. Josip Lakatoš, *Industrija Dalmacije*. Zagreb: 1923: 47-59.

³⁰ Igor Karaman, *Jadranske studije. Prilozi ekonomsko-socijalnoj historiji Rijeke, Hrvatskog primorja i Dalmacije od XVIII. do XX. stoljeća*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1992: 193.

Smanjenjem tržišta u novoj državi industrija ribljih konzervi bila je izrazito pogođena, pa iako je nastavljena prijeratna proizvodnja, ona je u novim prilikama bila samo polupreradaivačka, te je bila otežana, smanjivala se i postupno ugasila. U Kraljevini SHS tvornice u vlasništvu poduzeća *Warhanek* iz Beča (Trpanj i Vela Luka) preuzela je *Sardina d.d.* iz Splita, dok su tvornice u vlasništvu *Société Générale Française de Conserves Alimentaires* (Šipan i Muo), preuzimanjem *Itaka d.d.* ostale u vlasništvu stranaca. U 1920-im nefinalizirana slana riba jeftino je prodavana u Čehoslovačkoj, gdje je finalizirana u riblje filete. Stoga je prijeratnu uspješnu proizvodnju konzervirane ribe za talijansko i grčko tržište zamijenio izvoz necarinjenih i jeftinih polusirovina. Prilike u poslovanju pogona za preradu ribe u Kraljevini Jugoslaviji poboljšale su se sredinom 1930-ih, ali za soljenje i konzerviranje ribe iz južnog Jadrana bilo je već prekasno.³¹

Trpanjsku tvornicu konzervi osnovao je 1898. Austrijanac Carlo Warhanek, koji je posjedovao i tvornice u Veloj Luci, Makarskoj, Postirama i Komiži. Sjedište tvrtke bilo je u Izoli.³² Uprava tvornice bila je u Beču, a stalno su radila samo dva zaposlenika: pravni zastupnik firme kap. Jure Mrčić iz Trpnja i tehnički ravnatelj tvornice Julije Pertot. Dvanaest kvalificiranih radnika, tzv. *saldatura* koji su hermetički zatvarali kutije sardina, i preostalih 50 nekvalificiranih radnika radilo je po potrebi, a svi su bili iz Trpnja i okolice. Tvornica je imala stroj (3 KS) za sušenje ribe i dva bakrena kotla za pirjanje. Međutim, zbog manjka kositra, limenih kutija koje su ranije dopremane iz Izole, kao i zbog skupoće ulja, tvornica je smanjila proizvodnju i poslovala sezonski.³³ Već 1923. tvornica u Trpnju prešla je u vlasništvo tvornice *Sardina d.d.* iz Splita za konzerviranje ribe, u čijem je sastavu bila i velolučka tvornica. Promjena vlasništva nije utjecala na povećanje proizvodnje. Proizvedena količina od 500.000 kutija sardina i fileta iz 1923. u pet tvornica *Sardine d.d.* (Komiža, Vela Luka, Trpanj, Makarska i Postira) nikako nije zadovoljavala stvarne mogućnosti.³⁴

³¹ *Dalmacija. Spomen-knjiga*: 161. Industrija za preradu ribe oživljava u razdoblju uoči Drugog svjetskog rata. Vidi: Zdenka Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*. Zagreb: AGM, 2005: 52.

³² Carlo Warhanek bio je vlasnik brojnih pogona u Austriji, Italiji, Mađarskoj, Istri i Dalmaciji. Poslije Warhanekove smrti trpanjska je tvornica prešla u vlasništvo Huga Umberlanga iz Beča. *TOKD*, 1919, kut. 1-1654. Izvješće uprave Općine Trpanj, Trpanj, 29.4.1919, DAD.

³³ Zbog nestašice limenki, riba se solila i pohranjivala u barila (muljače). *TOKD*, 1919, kut. 1-1654. Izvješće uprave Općine Trpanj br. 544. Trpanj, 21.8.1919, DAD.

³⁴ Izvoz na čehoslovačko, austrijsko, njemačko, rumunjsko i američko tržište pogodila je jaka strana konkurencija. *TOKD*, kut. 1923. Industrijalci. Izvješće *Sardina d.d.*, Split, 19.3.1923, DAD.

Društvo *Itak* u čijem su vlasništvu bile tvornice u Šipanu i Mulu, bila je jugoslavenska inačica *Conservifici S. A.* sa sjedištem u Trstu. Naime, uvidom u dokumentaciju Ministarstva trgovine i industrije u Arhivu Jugoslavije u Beogradu postaje jasno da je riječ o stranom kapitalu društva *Ampelea* iz Rovinja, koji je u vrijeme Prvog svjetskog rata bio pohranjen u Švicarskoj i poslije rata ponovo aktiviran preko poslovanja talijanskog društva *Conservifici* u Trstu i *Itak* jugoslavenske tvornice alimentarnih konzervi d.d. u Zagrebu koja je 1924. sjedište preselila u Split. Dvije nasljednice društva *Ampelea* podijelile su imovinu, tako da su društvu *Conservifici* pripale tvornice u Italiji, a društvu *Itak* tvornice u Kraljevini SHS, uključujući šipansku i bokokotorsku tvornicu.³⁵

Stvarna dioba nikada nije provedena, jer su društva imala iste dioničare i istu poslovnu strategiju, koja je samo formalno bila suprotstavljena. Tijesno surađujući, društva su zajednički nastupala na tržištu, nabavljala opremu i sirovine. Stoga je veliki dug od 10.936.650 din. koji je *Itak* imao prema *Conservifici* i morao hitno podmiriti slanjem 3.000 sanduka sardina u Italiju, bio samo varka da se izveze roba bez obaveznog valutnog obezvređivanja.³⁶

Tvornica za preradu ribe na Šipanu - *Société Générale Française de Conserves Alimentaires* (Anglo Östereichische Bank iz Beča) osnovana je 1895.³⁷ Uprava tvrtke bila je u Trstu, a čitava proizvodnja na Šipanu, ali samo polupreradaivačka, jer se usoljena riba pohranjivala u kutije i otpremala u Istru. Neposredno poslije rata tvornica na Šipanu imala je samo dva stalna zaposlenika, jednog činovnika i poslovođu, jer je šezdesetak radnika, uglavnom mještana, radilo samo po potrebi ili na dogovor.³⁸ Riba je nabavljana kod mjesnih i okolnih ribara, ali za nastavak proizvodnje nakon rata nedostajali su osnovni preduvjeti. Naime, na siromašnijem i manjem tržištu Kraljevine SHS potražnja za usoljenom ribom nije bila ni približno onako velika kao unutar Austro-Ugarske Monarhije. Nadalje, primitivan pogon, koji se sastojao od nešto opeka i parnog stroja (4 KS) za sušenje srdela po kišnom vremenu, nikako nije zadovoljavao potrebe suvremenih

³⁵ Kapital *Itaka* vuče korijene još iz pogona alkoholnih pića *V. Morpurgo* u Splitu, *Giaconi* i dr. u Visu, *Camis & Stock* u Trstu, u Dinjanu. Ta su se poduzeća 1904. udružila i dvije godine kasnije osnovala dioničko društvo *Ampelea* sa sjedištem u Rovinju, gdje je ono investiralo u izgradnju tvornice za proizvodnju alkohola, rakije i vinskih soli. Tvornica je radila do 1914. *MTI*, kut. 1413, br. 2397. Izvješće Kraljevske banske uprave Primorske banovine I. br. 35001/32, Split, 2.7.1932, AJBG.

³⁶ *MTI*, kut. 1413, br. 2397. Molba *Itaka d.d.* u Splitu, Komiža, 23.5.1932, AJBG.

³⁷ Prvo postrojenje ta je pariška tvrtka 1877. otvorila u Rovinju, a ono je ujedno i prva hrvatska tvornica ribljih konzervi.

³⁸ *TOKD*, 1919, kut. 1-1654. Izvješće uprave Općine Šipan br. 293, Šipanska Luka, 23.4.1919, DAD.

trendova u proizvodnji.³⁹ Tvornica *Muo* (Anglo Östereichische Bank iz Beča, kasnije *Itak d.d.*), teško oštećena u požaru, nije obnovila poslovanje, dok su preostali pogoni za preradu ribe krajem 1920-ih zapali u tešku krizu.⁴⁰

Teškim prilikama u toj industrijskoj grani najduže je odolijevala velolučka tvornica, iako uz velike oscilacije u proizvodnji pojedinih godina, a u razdoblju od 1929. do 1931. poslovala je u stečaju. U kriznoj 1931. otpremila je 100.645 kutija konzerviranih srdela i skuša, te 300 bačava usoljene ribe.⁴¹ Posebnost tvornice ribljih konzerva u Veloj Luci bila je u izostanku mehanizacije (do 1938) i većem omjeru radnica među zaposlenicima. Kriznih godina prerađena riba slabo se probijala na strana tržišta, 1932. samo 5.000 kg usoljene ribe (od ukupno 25.000, tablica 1), ali uoči Drugog svjetskog rata konzerve su slane i na daleka tržišta SAD-a i Australije.

Tablica 1. Pregled proizvodnje i prodaje prerađene ribe na južnom Jadranu u 1927. i u 1932. godini

Tvornica	Godina	prerađeno	prodano	preostalo			
		(kg)	(kg)	(kg)			
		konzer- virano	usoljeno	konzer- virano	usoljeno	konzer- virano	usoljeno
Bijela	1927.	-	8.000	-	6.000	-	2.000
Šipan	1927.	28.489	30.800	28.489	30.800	-	-
Trpanj	1927.	22.545	-	16.690	-	5.855	-
Vela Luka	1927.	8.400	1.800	8.400	1.800	-	-
Bijela	1932.	-	-	-	-	-	-
Šipan	1932.	-	-	-	-	-	-
Trpanj	1932.	-	-	-	-	-	-
Vela Luka	1932.	30.010	69.776	30.010	25.000	-	44.776

Izvor: *Pomorska statistika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za 1927. god.* Split: Trgovačko-obrtnička komora u Splitu, 1928: 63; *Pomorska statistika Kraljevine Jugoslavije za godinu 1932.* Split: Trgovinsko-industrijska i zanatska komora u Splitu, 1933: 103.

³⁹ Talijanski kapital okupljen u *Itak d.d.* iz Splita preuzeo je šipansku tvornicu sredinom 1930-ih. *TOK*, 1936, kut. 2722-3000. Popis industrijskih pogona br. 2761/36, Dubrovnik, 21.10.1936, DAD.

⁴⁰ Šipanska tvornica konzervirala je 28.489 kg i solila 30.000 kg ribe u 1927, a 1929. je obustavila proizvodnju. Godine 1929. nije proizvodila ni tvornica u Trpnju, dok je u Veloj Luci konzervirano svega 820 kg ribe. *Stanje i potrebe privrede*: 92.

⁴¹ 1931. tvornica prelazi u većinsko vlasništvo Smederevske banke *Ganović, Pavlović, Stefanović i comp.* iz Beograda, u čijem vlasništvu ostaje do početka Drugog svjetskog rata. Broj zaposlenika varirao je od tri stalna do većeg broja, ovisno o količini ribe i opsegu posla. *TOKD*, 1932, kut. 1000-1474. Dopis *Sardine d.d.* br. 1376, Vela Luka, 14.5.1932, DAD.

Zaključak

Provedeno istraživanje u Državnom arhivu u Dubrovniku i Arhivu Jugoslavije u Beogradu potvrđuje potrebu za ponovnim pronicanjem u gospodarsku prošlost Dubrovnika prve polovine 20. stoljeća, što nam ukazuje na prosperitetne djelatnosti, kao i na one manje uspješne. Kao vodeća sekundarna djelatnost, industrija se nije mogla razvijati, pa je njeno zaostajanje za drugim gospodarskim granama na dubrovačkom području u međuratnom razdoblju očigledno. Pogoni su bili mali i uglavnom su služili za opskrbu lokalnog stanovništva, iskorištavajući pritom domaće sirovine, a uvozno brašno i ugljen. Prirodna bogatstva poput kamena ili aromatičnih i ljekovitih biljaka, kojima ovo podneblje obiluje, nisu iskorištena kao sirovina za preradu. Stoga ne čudi činjenica da je najrazvijenija bila upravo prehrambena industrija, i to proizvodnja tjestenine i kruha.

Novo političko i ekonomsko okruženje uvjetovalo je strukturalne promjene u sekundarnim djelatnostima međuratnog razdoblja. Vodeći pogoni dubrovačkog područja postali su prehrambeni, dok je nekad razvijena brodogradnja stagnirala i propadala. Manjak kapitala, teškoće u nabavi sirovina i visoki troškovi prijevoza utjecali su na orijentaciju ionako slabo razvijene industrije na potrebe lokalnog tržišta. Zbog slabe tehničke opremljenosti pogona u kojima se uglavnom radilo manualno i uz pomoć jednostavnih alata, rijetki su poduzetnici mogli podignuti kvalitetu svojih proizvoda i nametnuti se na tržištu. Iako je hotel *Imperial* već 1897. dobio električnu struju, elektrifikacija Dubrovnika odvijala se sporo. Proizvodnja električne energije bila je skupa i nekvalitetna, jer centrala, koja je ostala pod upravom stranog austrijskog koncesionara ELIN-a, nije bila sanirana. U Kraljevini SHS, s deficitom centrale raslo je i nezadovoljstvo potrošača električne energije. Situacija se poboljšala poslije 1927, kad je električna centrala prešla u vlasništvo Općine Dubrovnik.

Prometna izoliranost pogubno je utjecala na stupanj i intenzitet industrijalizacije. Osvremenjivanje željezničkog prometa uvođenjem tračnica širokog kolosijeka zaobišlo je dubrovačko područje, a zbog nepovoljne tarifne politike tranzitni je promet ostao izoliran, omogućavajući jedino usmjerenost bosansko-hercegovačkoga zaleđa na Gruž. Izoliran od prirodnog zaleđa zaobilaznom uskotračnom željeznicom malog kapaciteta i lošim makadamskim putovima uoči Drugog svjetskog rata, Dubrovnik nije imao obilježja industrijske zone.

Takav gospodarski trend proizlazi iz šireg ekonomskog konteksta. Prvi put u povijesti stvoreno jugoslavensko tržište otvorilo je mogućnost plasmana hrvatskih proizvoda na industrijski nerazvijen istok zemlje. Veću potražnju

hrvatskih proizvoda, koji su postali dostupni u istočnim dijelovima Kraljevine SHS, sada unutar zajedničkog domaćeg tržišta, potaknulo je povećanje kupovne moći stanovništva i stimulirala carinska protekcionistička politika. Na dubrovačkom području dogodilo se posve obrnuto - novo prošireno, ali i znatno siromašnije tržište nije trebalo skupu usoljenu i prerađenu ribu. Prema tome, krizu u preradi ribe izazvala je promjena granica, jer se s platežno bogatijeg i većeg austro-ugarskog tržišta prešlo na siromašnije i manje jugoslavensko tržište, koje uz to nije bilo sklono jadranskoj konzerviranoj ribi. Posrnulu preradu ribe dodatno je opterećivalo to što su tvornice bile u vlasništvu stranaca i poslovale na rubu kriminala.

ELECTRICITY AND FOOD PRODUCTION IN THE DUBROVNIK REGION (1900-1940)

MARIJA BENIĆ PENAVAL

Summary

This article explores the beginnings and operation of small industrial and manufacturing plants in the region of Dubrovnik from the start of the twentieth century to the end of the 1930s. The aim of this research is to highlight the reasons behind successful operation of a number of plants in Dubrovnik but also failure of several plants which closed their doors with the changed economic conditions in the aftermath of the First World War. Special emphasis has been placed on the development of the manufacturing plants for the production of pasta, toast and bread, which partly adapted to the needs of the new market and operated with success. Given the same market conditions, factories of tinned fish in the southernmost part of Croatia witnessed a decline in production and were eventually forced to close down. The first electric light and supply of electricity in Dubrovnik is related to the city's pioneering days in tourism. The first hotel lit by electricity was the majestic *Imperial* Hotel, while *Dubrovačka električna željeznica* (Dubrovnik Electric Railway) had the largest demands for electricity. Electricity production in Dubrovnik as part of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes became expensive, of poor quality and unsustainable, and the 1920s were mainly marked by discordant tones between ELIN, Austrian concessionaire, and the municipality of Dubrovnik. Viewed generally, in this period the economy of the Dubrovnik region saw a small rise accompanied by long-term pressure of the increasing costs of transport, raw material supply and distribution of products, in which only a few managed to survive.